

РЕФОРМУВАННЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ ФАКТОР РОЗВИТКУ РИНКУ ПРАЦІ

I. Вступ. Якісне оновлення суспільних відносин, що відбувається на етапі ринкових перетворень в Україні, зумовлює глибокі і масштабні зміни як економічної системи загалом, так і всіх її структурних елементів, зокрема. При цьому потенційні можливості ринкової економіки щодо становлення і формування соціальної структури транзитивного, перехідного суспільства в сучасній Україні можуть бути реалізовані лише за умови глибокого осмислення стратифікаційної основи сучасного суспільства – власності як узагальнюючої характеристики тієї чи іншої системи, що відображає владу певних соціально-економічних груп у країні. А тому перехід від планової економіки до ринкової є разом з тим і переходом від всезагального одержавлення відносин власності до відносин приватної власності, відносин найманої праці і капіталу. Приватна власність є економічною формою вираження особистості людини, насамперед її участі в процесі виробництва.

Слід зазначити, що в різні часи ставлення до приватної власності було неоднозначним. Так, Т. Мор відзначив, що "там, де панує приватна власність, усі багатства потрапляють до рук небагатьох" [3, с. 96]. А. Сміт підкреслював, що "там, де є велика власність, там є велика нерівність. На одну багату людину повинно припадати щонайменше п'ятсот бідних, і багатство небагатьох передбачає злидні багатьох" [6, с. 249]. Водночас він вважав закони, що діяли в його епоху, "природними", а "священні права приватної власності – вічними і незмінними" [6, с. 154].

А. Сен-Сімон, Р. Оуен, Ж. Фур'є основу всього суспільства бачили у відносинах приватної власності. Форма правління, доводив А. Сен-Сімон, має другорядне значення, сутність суспільного ладу визначається власністю: "встановлення власності – суть; саме цей інститут служить основою суспільної будівлі" [5, с. 37]. Власність у розумінні Сен-Сімона – історична категорія, характер її змінюється з розвитком суспільства. Р. Оуен вважав "гіршими проявами капіталізму" трійку бід: приватну власність, релігію і шлюб на основі власності, яку охороняє релігія. "Приватна власність, – говорив він, – була і є причиною численних злочинів і бідувань, що їх зазнає людина ... вона заподіює незліченну шкоду нижчим, середнім і іншим класам" [4, с. 22].

Питаннями реформування відносин власності та її впливом на ринок праці займається, в основному, Державний комітет України з питань регуляторної політики та підприємництва, Інститут стратегічних досліджень, Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України, Центр соціальних експертиз Інституту соціології НАН України, які представляють ряд вчених, зокрема: Алімов О.М., Бандур С.І., Богиня Д.П., Геєць В.М., Долішній М.І., Куценко В.І., Лукінов І.І., Мандибур В.О., Онікієнко В.В., Пирожков С.І. та ін.

II. Постановка завдання. Метою даної статті є обґрунтування результатів приватизаційних процесів та визначення рівня їх впливу на ринок праці. Досягнення зазначеної мети пов'язано з вирішенням таких завдань:

1. Узагальнений історичний екскурс приватизаційних процесів.
2. Визначення соціальних наслідків реформування відносин власності.
3. Виявлення характерних тенденцій сучасного стану реформування відносин власності.

III. Основні результати дослідження. Світовий досвід показує, що приватна власність первинна і є результатом історичного розвитку суспільства, першого і другого поділу праці. Її суб'єктивно, насильницьким способом ніхто не встановлював, вона виражає відносини, що склалися в суспільстві у зв'язку з присвоєнням засобів виробництва та результатів праці. А такі форми власності, як групова, колективна, акціонерна, пайова, історично виникли в результаті приватної власності, вони вийшли з неї і прийшли їй на зміну. Те саме можна сказати і про державну власність. Ця форма покликана коригувати розвиток приватної власності, усувати притаманні їй суперечності, а в разі потреби, через денационалізацію, знову повертатись у приватну власність. Яскравий приклад – реформи М. Тетчер у Великобританії. Отже, приватна власність є началом, базою переходу до ринку. Історія не знає прикладів переходу до ринкової економіки без опори на приватну власність і економічну свободу. Саме вони є базою соціально орієнтованої ринкової економіки, яка дозволяє підвищити рівень життя не окремим кланово-кооперативним групам чи верствам населення, а всім його категоріям. Процеси ж роздержавлення і приватизації, що сьогодні практично завершуються в Україні, переросли в процес привласнення народного багатства.

Закономірністю перехідної економіки став двоякий процес трансформації відносин власності: з одного боку, розкрадання і позаекономічна ліквідація державно-бюрократичної системи відносин власності, легалізація кримінальної власності і спонтанне зростання приватної власності на основі здійснення так званої ваучерної приватизації і свідомо занижених продажних цін при проведенні грошової приватизації; з іншого – паралельна трансформація цієї формально приватної чи змішаної власності в номенклатурно-корпоративну. Остання, як показує практика, не наповнила коштом бюджету держави для вирішення гострих соціальних проблем, не сформувала ефективного власника і не створила приватної власності як основи ринкових перетворень та інституціонально не закріпила дану форму власності в якості основної. В принципі приватизація і не могла забезпечити виконання вищезазначених завдань, бо з самого початку в ній був закладений підхід не виробничий, спрямований на створення нового багатства, а перерозподільчий. "Ставилось за мету, – пише відомий економіст А. Гриценко, – провести приватизацію і створити велику

поляризоване суспільство, в якому переважна більшість населення знаходиться на грані бідності, а невелика доля людей сконцентрувала в собі значне багатство, яким вона, до речі, не може ефективно розпоряджатися” [1, с. 32]. Цьому ж сприяв кількісний підхід при проведенні приватизації, коли не ефективність діяльності приватизованих підприємств була визначальною, а прагнення відрапортувати про зменшення кількості державних підприємств. Оцінюючи підсумки так званих ринкових перетворень, А. Гугель пише: “В повній суперечності з логікою ринкових реформ держава віддала держкапітал, що належав суспільству, і доходи від його використання в безплатне, безконтрольне і тому економічно безвідповідальне розпорядження адміністративно-господарської номенклатури, причому без будь-якого обліку стратегічної значимості галузей промисловості і тих реальних умов, в яких вони опинилися в результаті попередніх глибоких структурних трансформацій... Саме в цьому полягає фундаментальна причина настільки стрімкого і глибокого зубожіння більшості населення на фоні збагачення вузького прошарку, який має доступ до безплатного розпорядження держкапіталом у тих чи інших формах” [2, с. 5].

Реформування відносин власності в Україні ще продовжується, проте початковий етап перетворень завершився, і для подальшого ефективного проходження процесів роздержавлення дуже важливо дати їм об’єктивну оцінку, простежити зміну життєвого рівня населення. Поряд із єдиним колишнім власником – державою, право володіння, розпорядження, користування майном отримали трудові колективи, фізичні та юридичні особи. Соціально-трудові відносини поступово набувають нового змісту, адже досить часто працівник водночас виступає власником певного пакету акцій того підприємства, на якому працює. Зробимо спробу заглибитись в особливості перебігу згаданих процесів.

Сертифікатна приватизація дала можливість працівникам стати власниками своїх підприємств, оскільки саме трудовим колективам надавалася перевага при купівлі відповідних часток майна, і лише після них акції могли купувати за бажанням сторонні особи. Такий спосіб проведення приватизації мав на меті максимальне врахування прав тих осіб, які зробили свої внески в розвиток підприємства, працюючи на ньому, тобто існував мотив соціальної справедливості. Але держава, роблячи такий благородний крок, не врахувала цілий ряд важливих моментів, головні з яких стосувалися можливості різних категорій персоналу щодо відстоювання власних прав при розподілі власності.

Трудові колективи за відносно короткий проміжок часу стали володіти вагомими частками майна, шляхом отримання акцій. Проте, як відомо, будь-який трудовий колектив є сукупністю відповідних груп працівників, кожна з яких виконує відмінні функціональні обов’язки, отримує певний рівень доходів та має визначені повноваження. Однією з таких категорій є адміністративний апарат, на який покладено функцію управління господарським суб’єктом, а отже, й найбільші повноваження. Зрозуміло, що це не могло не відобразитись на проходженні приватизаційного процесу. Отримавши захист від зовнішніх претендентів на майно, адміністрації отримали можливість контролю за його проходженням та направленням в необхідне русло. Для цього склалися об’єктивні умови внаслідок зосередження в одних руках основних важелів впливу та посідання вищого рівня в ієрархії персоналу.

Кожне з підприємств, яке підлягало роздержавленню, розробляло власну програму проведення приватизації, проте всі вони були дуже подібними. Для визначення частки майна, яку міг придбати окремий працівник, було створено спеціальні методики, які враховували внутрішньоорганізаційний стаж та займану посаду. Управлінці, як відомо, мали перевагу за такими критеріями перед іншими категоріями персоналу. З іншого боку, рядові працівники не усвідомлювали глибини та значення приватизаційного процесу, того, що частка майна в майбутньому може означати наявність хоча б малої, але влади у вигляді особистого голосу акціонера та здатна принести дивідендний дохід. Більшість з них не скористалася правом викупу акцій за готівку, хоча така можливість була передбачена, а лише обміняли на них власні приватизаційні сертифікати. Головною причиною цього, на нашу думку, було недостатнє проведення роз’яснювальної роботи серед населення, і якщо з боку держави це можна розцінювати як ненавмисну помилку, то з боку вищого керівного апарату – все-таки свідомий крок.

Умови, що створилися, призвели до нагромадження в адміністрації підприємств значно більших часток майна, ніж у робітників та молодшого обслуговуючого персоналу. Такий небажаний процес знайшов не менш негативне продовження: після первинного викупу навколо щойно роздержавлених підприємств створилися пункти скупки, котрі інколи розміщувались навіть на території підприємства. За ними, як правило, стояли особи із вищих управлінських шаблів господарюючого суб’єкта. Значна кількість працівників продавали свою отриману частку майна добровільно, їм видавалося, що вони мають деяку вигоду у вигляді можливості прихованого обміну “ваучера” на готівку, за допомогою операції обміну-продажу отриманого пакета акцій. А на тих учасників трудового колективу, що були більш свідомими і не виявляли бажання реалізувати акції, здійснювався психологічний тиск. Внаслідок цього частка, котра й без того була малою, ще більше зменшилась. Ті категорії персоналу, що беруть безпосередню участь у створенні продукту, опинились у скрутному становищі, втративши можливість як власники впливати на стратегічні рішення та визначати напрямки розвитку підприємства, на якому працюють, не кажучи про зниження свого життєвого рівня.

Одним з найбільш негативних наслідків процесу, що відбувся, стала зміна методики нарахування заробітку, яка призвела до істотного розриву в рівнях оплати праці робітника та управлінця. До трансформації відносин власності практикувався запроваджений ще радянською владою підхід, за яким наголос робився на оплату праці працівників основного виробництва, а уже потім – інших категорій

працівників: керівників, інженерно-технічних працівників, допоміжних робітників, молодшого обслуговуючого персоналу відповідно. Пізніше ситуація кардинально змінилася: значно зросла частка управлінського персоналу у фонді оплати праці, помітно збільшилася частка спеціалістів, а зарплата робітників залишилася попередньою. Цьому сприяло розповсюдження наступної схеми розрахунку заробітку: заробітна плата робітника приймається за основу (одиницю), і для обчислення належного рівня оплати праці інженерно-технічних працівників, спеціалістів, керівників визначалися підвищуючі коефіцієнти, котрі могли сягати небачених величин. Найбільшими вони були у директорів підприємств, для котрих їх значення нерідко становили 5 – 7 і більше.

Проблема диспропорційності рівнів оплати праці, а значить і життєвого рівня населення, постала так гостро саме через уже згадану втрату владних функцій з боку працюючих. Вони позбулися можливості відчутного впливу на господарську діяльність свого підприємства, а отже, й залишилися осторонь визначення політики в сфері оплати праці. Навіть якщо їм і вдалося потрапити до складу Ради акціонерів, що трапляється досить рідко, то й там вони представлені, як правило, одноосібно, тобто не займають суттєвих позицій. Фактично правління здатне приймати будь-які рішення, окремі з яких можуть бути вкрай не вигідними для робітників (перепрофілювання підприємства, скорочення персоналу, зменшення витрат на соціальні цілі і т. п.).

Сучасний стан реформування відносин власності характеризується рядом тенденцій, пов'язаних із трансформацією існуючих інститутів, що вже з'явилися раніше, та нормативно-правового середовища функціонування суб'єктів господарювання. Дані перетворення в кінцевому підсумку повинні призвести до:

- вироблення дієвого мотиваційного механізму ефективного функціонування суб'єктів господарювання;
- зміцнення у суспільстві становища класу власників, який має стати основою його подальшого здорового розвитку;
- функціонування підприємств державного сектора на засадах самокупності та прибутковості;
- зменшення масштабів прямого втручання держави в економічні процеси, особливо стосовно управління відносинами власності;
- формування механізму нормальної взаємодії різноманітних форм власності, який би передбачав можливість її вільного перерозподілу між господарськими структурами;
- виникнення ефективної системи контролю за згаданими перетвореннями.

Процес реформування власності торкнувся майже всіх галузей економіки. Особливо активно він проходив у торгівлі та громадському харчуванні, побутовому обслуговуванні населення, промисловості, сільському господарстві, будівництві. Загалом по Україні стали приватними 19,8 відсотків підприємств, що змінили форму власності і 80,2 відсотка перейшли у колективну власність.

Незважаючи на те, що у сучасних умовах в Україні неухильно скорочується обсяг державного сектора економіки (рис. 1.), його не слід вважати своєрідним економічним «тягарем», хоча він і має ряд негативних ознак, пов'язаних з монополізмом, відносно низькою конкурентоздатністю тощо, проте характеризується і цілою низкою позитивних моментів, зокрема: істотною можливістю врахування першочергових державних потреб; контрольованістю; регулятивним характером, котрий дає змогу впливати на платіжний баланс при здійсненні експортно-імпорتنних операцій; більшою соціальною спрямованістю.

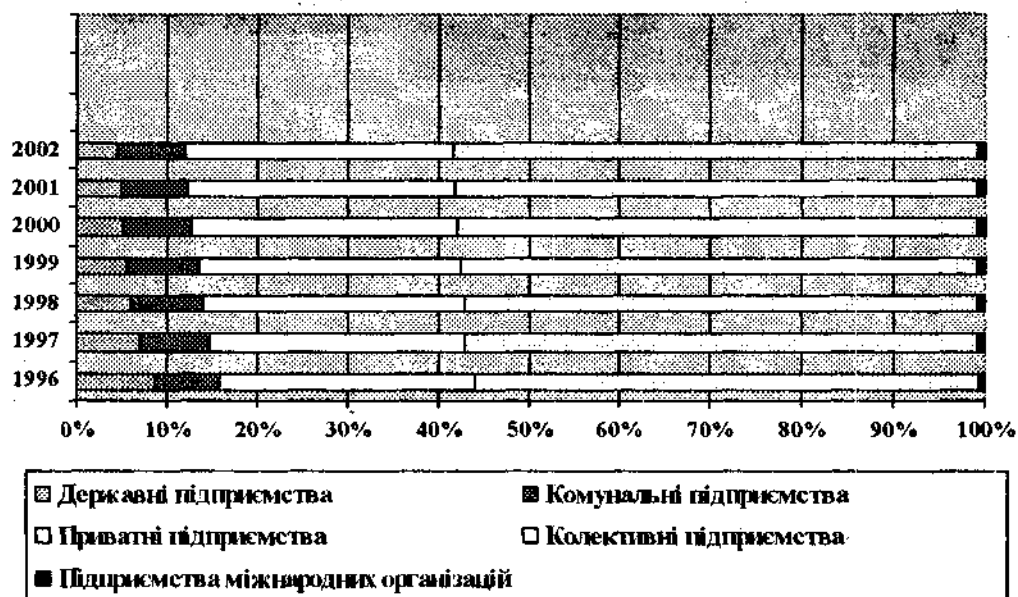

Рис. 1. Структура об'єктів ЄДРПОУ за формами власності

Висновок. Перехід до нових форм власності призвів до утворення нових, невідомих у колишній командно-адміністративній системі соціальних груп, а саме:

- власники – особи, котрі володіють цілими майновими комплексами або великими пакетами акцій і, як правило, беруть безпосередню участь в управлінні підприємством, хоча можуть відмовлятися від виконання керівних функцій, передаючи такі повноваження менеджерам (управлінцям);
- управлінці (менеджери) – не володіють або володіють незначними частками майна підприємства, на якому працюють, мають відповідну кваліфікацію і знання, щоб ефективно керувати господарським суб'єктом та забезпечувати його постійний розвиток;
- наймані працівники – особи, які продають свою здатність до праці, отримуючи за це заробітну плату. У цю групу перейшла більшість “робітничого класу”, який втратив, причому часто добровільно, статус правлячого, основи суспільства. Після появи реальних власників вони поступово звикають до нової ролі.

Розглядаючи трансформаційні процеси у відносинах власності на початковому етапі приватизації, ми погоджуємося з тим, що вони містили цілий ряд недоліків, але водночас важко приєднатися до палких критиків таких перетворень. Вони, як правило, оцінюють їх вкрай негативно, ведуть мову про те, що побудувати соціально орієнтовану економіку, провести релаксацію життєвого рівня населення неможливо без передачі прав власності трудовим колективам, простим робітникам. Проте, світова практика засвідчила, що проблема життєвого рівня населення визначається не стільки формою власності, скільки державною політикою, спрямованою на соціально-економічний розвиток суспільства, максимальне задоволення потреб працюючих згідно їх внеску в загальну скарбницю держави. Безперечно, що для цього повинна бути створена відповідна нормативно-правова система, здатна законодавчо забезпечити саме такий напрям державної політики.

Тривала криза української економіки не могла не відобразитися на такому її сегменті, як малий бізнес. Він змушений був розвиватися в умовах надзвичайно високої інфляції, низького платоспроможного попиту населення, серйозних диспропорцій у господарському комплексі.

Нині, коли пік загальноекономічної кризи минув, помітно, що витримати її тягар малому бізнесу допомогли орієнтація на конкретного споживача, диверсифікація напрямків діяльності, розширення товарного асортименту (наданих послуг). Кожен підприємець знаходить свою нішу на ринку, орієнтуючись на статево-віковий фактор, рівень доходів населення, певну соціальну групу. При різкому розшаруванні суспільства, різкому зниженню життєвого рівня населення, появі значного розриву між дуже багатими та бідними, малий бізнес відреагував досить активно. Виникло масове та елітне обслуговування, оскільки кожен підприємець зробив ставку на свого клієнта. Засновані підприємства орієнтувались або на більш забезпечені верстви населення та конкретних індивідуумів, або ж на бідніших споживачів та усереднений загал споживачів. Це дало змогу не розпоршувати зусилля, здійснюючи пошук золоті середини, балансуючи між багатими та бідними, а отже - ефективніше функціонувати в умовах загальної кризи.

Література

1. Гриценко А. Пріоритети макроекономічної політики в Україні // Банківська справа. – 1998. – № 4. – С. 32.
2. Гугель А. Наступит ли для Украины момент истины? // Бизнес Информ, 1998. – 21–22 трав. – С. 5.
3. Мор Т. Утопия. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1953 – 540 с.
4. Оуен Р. Избранные сочинения, Т. 2. – М.: Прогресс, 1955. – 317 с.
5. Сен-Симон А. К. Взгляд на собственность и законодательство // Избр. соч. – М, 1948. – Т. 1. – 355 с.
5. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов: Пер. с англ. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 685 с.